

ردیف‌های موسیقی ایران

موسیقی ایران، با نام‌های موسیقی سنتی ایرانی، موسیقی کلاسیک ایرانی و گاهی با عنوان موسیقی دستگاهی شناخته می‌شود. ردیف نیز مجموعه‌ای از چندین ملودی (نغمه) سنتی ایرانی است که با ترتیبی خاص به شکل دستگاه صوتی تنظیم شده است. مناطقی مانند افغانستان، پاکستان، ترکیه، ارمنستان، جمهوری آذربایجان و یونان از جمله کشورهای هستند که متأثر از موسیقی ایران بوده‌اند و در گذر زمان آنها نیز بر موسیقی ایرانی تأثیر گذاشته‌اند. ردیف‌های موسیقی اصیل به‌عنوان نخستین پرونده‌ی مستقل ایران در فهرست میراث معنوی جهانی در سال ۲۰۰۹ (مهرماه ۱۳۸۸) ثبت شده است.

ردیف موسیقی ایرانی چیست؟

ردیف در لغت به معنای رده، رشته و کنار هم قرار گرفتن و توالی است. در اصطلاح موسیقی به قطعاتی اطلاق می‌شود که ضمن توالی و تسلسل، از انتظام ویژه‌ای به لحاظ علم موسیقی و زیبایی‌شناسی برخوردار هستند. ردیف موسیقی ایرانی به طرز قرار گرفتن مثال‌های ملودیک قدیمی، آوازاها و موسیقی کلاسیک ایران گفته می‌شود که "گوشه" (قطعات کوتاه نغمه) نامیده می‌شوند. ردیف موسیقی کلاسیک ایرانی همچنین با مجموعه قطعات گوشه و نظم و ترتیب آنها مرتبط است. شاید بتوان گفت که ردیف موسیقی ایرانی شیوه‌ای برای آموزش این گوشه‌ها، آوازاها و الگوها می‌باشد. در گذشته، موسیقی‌دانان ایرانی بر اساس ذوق موسیقایی خود این قطعات گوشه را به‌عنوان گام‌های موسیقی گردآوری کردند و نظم دادند.

تاریخچه ردیف موسیقی ایرانی

پیشینه‌ی این هنر در ایران به سال‌های قبل از میلاد می‌رسد. مهرنگاره‌ی کشف شده از تپه‌ی چغامیش دزفول، با قدمت ۳۴۰۰ سال، دسته‌ای نوازنده را نشان می‌دهد که هر کدام مشغول نواختن سازی هستند. چنگ، شیپور و تنبک سازهای نقش شده در این اثر است. کشف این سنگ‌نگاره و آثار مشابه دیگر در این خطه گواه فعال بودن خنیاگران (نوازندگان) بسیاری در ایران کهن می‌باشد.

با اینکه رواج موسیقی در ایران به قرون طولانی می‌رسد، اما تمامی ثبت و ضبط‌های موسیقی ایرانی از دوره‌ی قاجار انجام شد. اطلاعات کتبی بسیار کمی در حوزه‌ی موسیقی از زمان ماقبل قاجار وجود دارد. ردیف موسیقی ایرانی نیز در دوره‌ی ناصرالدین‌شاه قاجار و به دست یکی از پرآوازه‌ترین نوازندگان تار به نام علی‌اکبر فراهانی ثبت شد. گفته می‌شود هدف اصلی ایشان برای این کار، دسته‌بندی و طبقه‌بندی موسیقی ایرانی بوده است. هنر موسیقی در ابتدا به صورت فردی آموزش داده می‌شد؛ اما زمانی که ردیف ایجاد شد، دانشجویان موسیقی آن‌ها را یاد می‌گرفتند. بعد خودشان ردیف‌های مخصوص خود را به آن اضافه می‌کردند و سپس آن را به دانشجویان خود آموزش می‌دادند. این امر از ردیف موسیقی کلاسیک ایرانی محافظت نمود. البته، این قطعات گوشه به ترتیب سنتی آموزش داده می‌شدند و اساسی منطقی نداشتند.

با این وجود، علی‌اکبر فراهانی، شروع به طبقه‌بندی موسیقی بر اساس سلیقه و علاقه خاص خود نمود. ردیف‌های میرزا حسینقلی و میرزا عبدالله قدیمی‌ترین ردیف‌های مشهور هستند. این دو ردیف مشهور به‌ویژه ردیف میرزا عبدالله نقش مهمی در آموزش و بقای این میراث فرهنگی غیرملموس ایران داشتند.

در سال ۱۹۱۱ میلادی، علینقی وزیر که توسط اساتید خود یعنی میرزا حسینقلی و علی‌اکبر شهنازی آموزش دیده بود، ردیف کلاسیک موسیقی ایرانی را نت‌نویسی کرد و “تئوری موسیقی ایرانی” را تهیه نمود.

البته نشر عمومی ردیف توسط علی اکبر فراهانی انجام نشد و این اتفاق به دست درویش خان (از موسیقی دانان مشهور ایرانی) افتاد. البته از آن دوره تاکنون تغییرات زیادی در ردیف موسیقی ایرانی انجام شده و به دست بسیاری از موسیقی دانان ایرانی از جمله داریوش طلایی، کیوان ساکت و... بازنویسی شده است.

تعریف مفاهیم و اصطلاحات رایج در موسیقی کلاسیک ایران

درآمد

معمولاً به اولین گوشه‌هایی که در ابتدای دستگاه و آواز می‌آیند، اطلاق می‌شود. درآمد معرف درون‌مایه‌ی دستگاه در حال اجرا است.

فرود

فرود معمولاً به جملات یا گوشه‌هایی اطلاق می‌شود که جهت انتقال و بازگشت به تونالیت‌های اصلی دستگاه مورد استفاده قرار می‌گیرد. فرودها مثل ردیف و قافیه در شعر کلاسیک، باعث ایجاد نوعی وحدت صوتی و یک پارچگی در نظام آوایی دستگاه می‌شوند. همچنین به نظر می‌رسد به حفظ و یادگیری گوشه‌ها در روش سینه‌به‌سینه کمک کنند.

اوج

همان‌طور که از نامش پیداست به حرکت نغمات به سوی پرده‌های زیرتر اشاره دارد.

گام و اکتاو

به گستره‌ای از نت‌ها یا نغمات اطلاق می‌شود که بر اساس ارتفاع صوتی انتظام یافته باشند.

تونالیت‌ها و مدالینه

در موسیقی غرب، صداها (tones) در فاصله‌ی گام، تغییر نمی‌یابند و اصطلاحاً موسیقی غرب تنال بوده و toneمحوریت دارد. اما در موسیقی ایران، اساس کار بر مایه‌گردانی است. این تغییر پرده را مایه‌گردانی یا modulation می‌گویند. به عبارت دیگر، موسیقی ایران مدال است.

مایه

مایه را می‌توان در کنار مدالیته به کاربرد. آنچه که در مقوله‌ی مایه اهمیت دارد، حافظه‌ی شنیداری مخاطب ایرانی است که با شنیدن نغمات گوناگون می‌تواند موسیقی را کدگذاری کرده و مایه را تشخیص دهد.

دانگ

یا تتراکورد عبارت است از چهار پرده و نت متوالی که تشکیل یک فاصله‌ی چهارم در ست را بدهند. موسیقی ایران بر اساس اتصال دانگ‌ها بنا شده است.

دستگاه

واژه‌ای است که احتمالاً در زمان قاجاریه، جایگزین "مقام" شده است. از دو واژه‌ی "دست" و "گاه" تشکیل شده که گاه به معنای جای پرده‌ی ساز و دست به معنای طریقه‌ی انگشت گذاری است.

آواز

آوازه‌ها معمولاً ادامه‌ی یک دستگاه هستند.

مقام

این واژه نیز فارغ از مفهوم عرفانی و معنوی‌اش، مثل دستگاه به جا و محل صداها و پرده‌های ساز اشاره دارد.

فاصله

به تفاوت ارتفاع صوتی میان دو یا چند نت گفته می‌شود.

تحریر

معمولاً آرایه‌ای است که به واسطه پیوند نزدیک شعر و موسیقی، از اهمیت و حضور برجسته‌ای در ردیف موسیقی ایران برخوردار است. به اصواتی اطلاق می‌شود که با قطع و وصل صوت از طریق حنجره ایجاد می‌شود.

مرکب‌نوازی یا مرکب‌خوانی

از آن به پرده‌گردانی یا مایه‌گردانی نیز یاد می‌شود. زمانی رخ می‌دهد که نوازنده یا خواننده از محور اصلی دستگاه خارج شده و وارد دستگاه یا آواز یا مایه‌ی دیگری شود.

ردیف‌نوازی

ردیف به دو بخش آوازی و سازی تقسیم‌بندی می‌شود. قسمت آوازی مربوط به بخش اجرا توسط خواننده و قسمت سازی مربوط به بخش اجرا توسط نوازنده است. قطعاتی که در این مجموعه واقع شده‌اند و نوازنده این قطعات را اجرا می‌کند، به این کار اصطلاحاً "ردیف‌نوازی" گفته می‌شود. ردیف‌نوازی تقریباً در تمامی سازهای ایرانی از جمله تار، سه‌تار، سنتور و... وجود دارد و این قطعات توسط نوازندگان مختلف اجرا می‌شود.

گوشه

هر دستگاه یا آواز از بخش‌های کوچک‌تری به نام گوشه تشکیل می‌شود که تعداد این گوشه‌ها در روایت‌های مختلف ردیف از ۲۰۰ تا ۴۰۰ متغیر است.

گوشه‌ها در ردیف موسیقی ایران

۱. گوشه‌های مدار اصلی دستگاه که فواصل‌شان تغییر نمی‌کند. مثل خسروانی، فیلی و داد در دستگاه ماهور. این نوع گوشه‌ها درجه‌به‌درجه و به ترتیب بر روی طبقات گام، شکل می‌گیرند.
۲. گوشه‌های مدار فرعی دستگاه که با تغییر پرده شکل می‌گیرند. مثل شکسته و دلکش که به فضای افشاری و شور متمایل شده و ضمن تغییر مایه، در کیفیت هم دچار تغییر می‌شوند. البته در نظام موسیقی دستگاهی، از طریق جملات فرود، این گوشه‌ها به تونالیته‌ی اولیه‌ی دستگاه باز می‌گردند.
۳. گوشه‌های ضربی که پایه‌ی ریتمیک داشته و گاهی این ریتم را از وزن شعر وام می‌گیرند و گاهی هم این پایه‌ی ریتمیک، سازی است. کرشمه، چهارپاره، حدی، رجز، شاه‌خطایی و نغمه در اصفهان، سه‌گاه و چهارگاه از جمله‌ی این گوشه‌ها هستند که دارای اوزان شعری مجتث، کامل، متقارب، رمل و هزج هستند. این گوشه‌ها در اکثر دستگاه‌ها و آوازاها قابل اجرا بوده و تنها به لحاظ فواصل و حالات اجرایی دچار تغییر می‌شوند.
۴. گوشه‌های تزئینی و کوچک که بیشتر حالتی هستند که دارای یک مدل و الگوی ملودیک است مثل گوشه‌ی حزین.

انواع دستگاه در ردیف موسیقی ایران

دستگاه شور

همان‌طور که از اسمش هم پیداست، موسیقی این دستگاه پر است از شور و انرژی. شور یکی از دستگاه‌های بسیار بزرگ ردیف موسیقی ایرانی به حساب می‌آید که حال و هوای آن به موسیقی منطقه مازندران نزدیک است. البته در این دستگاه نغمه‌هایی مبهم از موسیقی مناطق مرکزی ایران و کردستان هم شنیده می‌شود. در میان دستگاه‌های ردیف موسیقی ایرانی، شور از همه گسترده‌تر است. زیرا هر یک از دستگاه‌ها، دارای یک عده آوازها و الحان فرعیات ولی شور غیر از آوازهای فرعی دارای ملحقاتی است که هر یک به تنهایی استقلال دارد.

همایون

همایون آوازی است باشکوه و مجلل، آرام و درعین حال بسیار زیبا و دل‌فریب.

ماهور

ماهور طبیعی‌ترین گام و اساس موسیقی فرنگی است. ماهر آوازی است که وقار، ابهت و شوکت خاصی به شنونده القا می‌کند و آهنگ‌ساز برای بیان شجاعت‌ها و دلیری از این آواز استفاده می‌کند. ماهر چون قرین موسیقی فرنگی است، بین جوانان جایگاه خاصی دارد. اما در مجموع آواز ماهر طرب‌انگیز و شاد است.

سه‌گاه

سه‌گاه از نغمه‌های قدیم ایران بوده و نام آن در کتاب‌های تاریخ موسیقی ایرانی نیز آمده است. آواز سه‌گاه ریشه کاملاً ایرانی دارد. البته سه‌گاه در میان ترک‌ها استعمال زیادی دارد و آنها در خواندن این آواز مهارت زیادی دارند. اما فارس زبان‌ها آن را طور دیگری می‌خوانند. در اردو، آواز با حزن و اندوه بسیار همراه است.

چهارگاه

سه‌گاه و چهارگاه با یکدیگر پیوستگی خاصی دارند. چهارگاه از نظر علمی مهم‌ترین مقام موسیقی ایرانی است. این آواز نماینده جامع و کاملی از تمام حالات و صفات موسیقی ایرانی است. به طوری که تمام صفات عالی و ممتاز گام‌های ایرانی را می‌توان در چهارگاه به طور یکجا پیدا کرد.

دستگاه راست پنج‌گاه

این دستگاه در بین دستگاه‌ها از همه کمتر اجرا می‌شود. بعضی موسیقیدان‌ها معتقدند که این دستگاه به قصد تعلیم بنا شده است. راست پنج‌گاه ترکیبی است از سایر مقام‌ها و در این آواز می‌توان به تمام مقام‌های ایرانی وارد شد. از این رو می‌توان تمام احساساتی که در دستگاه‌های موسیقی ایرانی است را با راست پنج‌گاه ایجاد نمود. راست پنج‌گاه آواز کاملی است؛ زیرا دارای تمام حالات و صفات آوازهای دیگر نیز هست.

دستگاه نوا

این دستگاه آوازی است در حد اعتدال و آهنگی ملایم و متوسط دارد، نه زیاد شاد و نه زیاد حزن‌انگیز. نوا را آواز خوب گفته‌اند و معمولاً در آخر مجلس می‌نواختند. معمولاً اشعار عارفانه مثل اشعار حافظ را برای نوا انتخاب می‌کنند؛ زیرا تأثیر بسیار زیادی در شنونده ایجاد می‌کند.

ویژگی‌های دستگاه در موسیقی ایران

- ❖ سیر و حرکت نغمات از بم به زیر است.
- ❖ نغمات ایست و شاهد و دانگ‌های پیوسته، نقشی کلیدی در گسترش دستگاه ایفا می‌کنند.
- ❖ گسترش گوشه‌ها، از نظامی پلکانی و طبقاتی پیروی می‌کند.
- ❖ گوشه‌ها معمولاً توسط انگاره‌های فرود به تونالیت‌های اصلی دستگاه بازگشت دارند.
- ❖ بر خلاف موسیقی غرب که تنیک است، موسیقی ایران مایه‌محور بوده و مدال است.

انواع آواز در ردیف موسیقی ایران

آواز ابوعطا

اگر شور را در مبدأ سل در نظر بگیریم، ابوعطا بر روی درجه‌ی دوم؛ یعنی لا کرن شکل می‌گیرد. درجه‌ی دوم به‌نوعی نت شروع و نت ایست است.

آواز بیات ترک

این آواز بر روی درجه‌ی سوم یا نت سی بمل ایست و تأکید دارد. فرودها اغلب بر روی نت سل یا سی بمل صورت می‌گیرند. برخلاف نام ظاهری این آواز، واژه‌ی ترک به قوم قشقایی اشاره دارد برای همین گاهی به آن بیات زند هم گفته می‌شود.

آواز افشاری

آواز افشاری در زمره‌ی نغمه‌های دوقراره می‌باشد. درجه‌ی پنجم در این آواز متغیر است. در آمد، بسته‌نگار و عراق از گوشه‌های آن محسوب شده و اوج آن نیز همان گوشه‌ی عراق است.

آواز دشتی

این آواز نیز به همین تغییر ربع پرده بستگی دارد. فرودهای دشتی بر روی نت سل یا همان پایه‌ی شور صورت می‌گیرد.

تفاوت‌های دستگاه و آواز در چیست؟

دستگاه‌ها بر خلاف آوازاها از ناحیه‌ی صوتی بم یا راست‌کوک آغاز شده و اغلب تا شش‌دانگ و سعت می‌یابند در حالی که آوازاها نهایتاً تا سه‌دانگ گسترش می‌یابند. دستگاه‌ها در مقام مقایسه، مانند زبان مرجع فارسی در مقابل لهجه‌ها و گویش‌های محلی هستند. بدین معنا که آواز علی‌رغم برخوردارگی از دایره واژگان محدودتر، اما به لحاظ نظام آوایی در مقایسه با دستگاه، از پیچیدگی بیشتری برخوردار هستند.

مهم‌ترین ردیف‌های موسیقی دستگاهی ایران کدام است؟

❖ ردیف میرزا عبدالله

❖ ردیف میرزا حسینقلی

❖ ردیف موسی معروفی

❖ ردیف منتظم الحکما

❖ ردیف آوازی عبدالله دوامی

❖ ردیف‌های درویش خان و کامبیز روشن‌روان (برای آموزش به کودکان)

سخن پایانی

موسیقی ایران، با نام‌های موسیقی سنتی ایرانی، موسیقی کلاسیک ایرانی و گاهی با عنوان موسیقی دستگاهی شناخته می‌شود. در حقیقت این هنر طی سال‌ها سینه‌به‌سینه و از استاد به شاگرد منتقل می‌شده است. آنچه امروزه تحت عنوان موسیقی سنتی ایران در دسترس ماست حاصل ممارست، فداکاری و تلاش مردان و زنان بزرگی می‌باشد.

در تنظیم این مقاله از منابع زیر استفاده شده است:

<https://www.destinationiran.com/>

<https://webnavazan.com/>

<https://navanote.ir/>

<https://www.honarist.com/>

<https://www.visitiran.ir/>

تهیه و تنظیم: آيسان پژوهان فر

ویرایش: تیم تولید محتوای عالی گرد